

ΣΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

MARTIN HOLBRAAD ΚΑΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΜΠΑΚΑΛΑΚΗ

Επιμέλεια αφιερώματος: Μάρτιν Χόλμπρααντ και Αλεξάνδρα Μπακαλάκη
Μετάφραση κειμένων: Αλεξάνδρα Μπακαλάκη και Μάρτιν Χόλμπρααντ

Ο όρος «οντολογία» εισέβαλε δυναμικά στη σκηνή της κοινωνικής θεωρίας στο γύρισμα του αιώνα. Χαλαρώνοντας τον φιλοσοφικό κλοιό από τον οποίο η έννοια αυτή μέχρι πρόσφατα περιβαλλόταν, οι κοινωνικοί επιστήμονες την ανακαλύπτουν και, προσβλέποντας σε μια γενικότερη ανανέωση στον χώρο της κοινωνικής θεωρίας, αντλούν από αυτήν εναύσματα για νέους και γόνιμους προβληματισμούς πάνω στα θεμελιώδη ζητήματα των επιμέρους γνωστικών τους πεδίων.¹ Ενώ οι προηγούμενες γενιές συναρπάζονταν από συζητήσεις γύρω από έννοιες, όπως η δομή, ο πολιτισμός, η ιδεολογία, ο λόγος ή η κοινωνική δράση, σήμερα το ενδιαφέρον όλο και περισσότερων κοινωνικών επιστημόνων επικεντρώνεται στις εννοιολογικές δυνατότητες της «οντολογίας». Συχνά μάλιστα, η λεγόμενη «οντολογική στροφή»,² παρουσιάζεται ως *απομάκρυνση* από έννοιες, οι οποίες μέχρι πρότινος δέσποζαν στην κοινωνική θεωρία ή και ως αναζήτηση ευτυχέστερων υποκατάστατων. Εκείνοι που θεωρούν ότι μαζί με τη δομή, την ιδεολογία, ή τον λόγο, ο πολιτισμός έχει χάσει τη φρεσκάδα του, συνήθως βρίσκουν ότι τα ζητήματα, στα οποία ωθεί τη σκέψη η οντολογία, είναι καινούργια, ενδιαφέροντα και κρίσιμα.

Πρόκειται για σύμπτωμα του *Zeitgeist*, του πνεύματος της εποχής. Για παράδειγμα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σε συγκεκριμένους κύκλους, εκφράσεις όπως «κοινωνική οντολογία», «οντο-πολιτική» ή «οντολογικός πλουραλισμός» είναι της μόδας. Πράγματι, η χρήση τους είναι ενδεικτική ενός χαρακτηριστικά ακαδημαϊκού συρμού, ο οποίος συνδυάζει μια γερή δόση σύγχυσης σε ότι αφορά τα νοήματα αυτών των εννοιών και τους σκοπούς ως προς τους οποίους επιστρατεύονται με ένα φλογερό πάθος για ριζοσπαστισμό. Έτσι, η απάντηση στο ερώτημα «Τι είναι η οντολογία ως προς την κοινωνική θεωρία;», συχνά φαίνεται να περιορίζεται στη διαπίστωση πως «ότι και να είναι, οπωσδήποτε αυτό είναι κάτι το ριζοσπαστικό!». Κατά συνέπεια, εκείνοι που πιστεύουν ότι η εισαγωγή της οντολογίας στην κοινωνική θεωρία είναι κάτι περισσότερο από μια κίνηση εντυπωσιασμού, θεωρούν σκόπιμο να αποσαφηνίζουν το εκτόπισμά της ως προς μια σειρά από ζητήματα που βρίσκονται στο επίκεντρο της κοινωνικής επιστήμης, δηλαδή να επιμένουν στις δυνατότητες των οντολογικών προσεγγίσεων να επιφέρουν μετατοπίσεις, οι οποίες αφορούν τους τρόπους και τους όρους με τους οποίους τα ζητήματα αυτά συζητούνται. Κρίνοντας από την πληθώρα των συνεδριακών συναντήσεων, των δημόσιων συζητήσεων, των συλλογικών τόμων και των βιβλιοπαρουσιάσεων και κριτικών που έχουν αφιερωθεί στο θέμα τα τελευταία χρόνια,³ ίσως η ώρα της «αποτίμησης» του αντίκτυπου της οντολογίας στην κοινωνική θεωρία ήδη πλησιάζει.

Το παρόν αφιέρωμα αποτελείται από πέντε κείμενα, καθένα από τα οποία εστιάζει σε διαφορετικές όψεις της ανθρωπολογικής προβληματικής γύρω από την οντολογία. Παρότι η σχετική συζήτηση μπορεί να θεωρηθεί μέρος και ένδειξη του διαρκώς αυξανόμενου ενδιαφέροντος για το θέμα στον ευρύτερο χώρο των κοινωνικών επιστημών, στόχος μας εδώ είναι να δώσουμε το στίγμα των διακυβευμάτων, τα οποία αφορούν ειδικότερα τους ανθρωπολόγους. Εν τούτοις, δεν θα επιχειρήσουμε μια επισκόπηση της διαρκώς αυξανόμενης βιβλιογραφίας, η οποία αφορά την οντολογία στο πλαίσιο της ανθρωπολογίας. Οι φιλοδοξίες του αφιερώματος περιορίζονται στην ενδεικτική, θα μπορούσαμε να πούμε, *παρουσίαση* των διαφορετικών τρόπων, με τους οποίους η στροφή προς την οντολογία καταγράφεται και αποτιμάται στην ανθρωπολογία.

Τα κείμενα που επιλέξαμε έχουν έναν ρητά προγραμματικό χαρακτήρα και υπογράφονται από ανθρωπολόγους, οι οποίοι λογαριάστηκαν με την έννοια της οντολογίας στο πλαίσιο της δουλειάς τους και (με εξαίρεση τον **Matei Candea**, η στάση του οποίου είναι περισσότερο επιφυλακτική) την υιοθέτησαν. Αντικατοπτρίζοντας μερικά από τα διακυβεύματα της «οντολογικής στροφής» στην

Η Αλεξάνδρα Μπακαλάκη διδάσκει κοινωνική ανθρωπολογία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ. Έχει επιμεληθεί το βιβλίο Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο (1994) και έχει γράψει πολλά άρθρα, με πιο πρόσφατο το «Ροζ γραμμές», στο Κ. Κανάκης (επιμ.), Γλώσσα και σεξουαλικότητα: Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις (2011).

Ο Martin Holbraad διδάσκει κοινωνική ανθρωπολογία στο University College του Λονδίνου και από τη δεκαετία του 1990 κάνει εθνογραφική έρευνα στην Κούβα. Έχει γράψει το υπό έκδοση βιβλίο Truth in Motion: The Recursive Anthropology of Cuban Divination, ενώ μαζί με την Amiria Henare και τη Sari Wastell έχει επιμεληθεί τον συλλογικό τόμο Thinking Through Things: Theorising Artefacts Ethnographically (2007).

ανθρωπολογία, δύο από τα πέντε κείμενα του αφιερώματος (του **Candea** και του **Holbraad**) βασίζονται στις παρεμβάσεις των συγγραφέων σε μια συζήτηση που διοργάνωσε το Group for Debates in Anthropological Theory στο Τμήμα Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου του Manchester το 2008.⁴ Οι ανθρωπολόγοι που συμμετείχαν σε αυτήν εστίασαν την προσοχή τους στη σχέση ανάμεσα σε τρέχοντα επιχειρήματα για τον ρόλο της οντολογίας στην ανθρωπολογική σκέψη και στο μακρόχρονο και καταστατικό ενδιαφέρον της ανθρωπολογίας για την έννοια του πολιτισμού. Στο ερώτημα που τέθηκε προς συζήτηση στο Manchester, «είναι η οντολογία απλώς ένας άλλος όρος για τον πολιτισμό;», αποτυπώνεται η αίσθηση ότι μια οντολογική προσέγγιση μπορεί να ανταποκρίνεται σε μακρόχρονα και σταθερά ανθρωπολογικά μελήματα, το κυριότερο από τα οποία, σύμφωνα με τα κείμενα του αφιερώματος, είναι η ενασχόληση με την ομοιότητα και τη διαφορά, ενώ ταυτόχρονα μπορεί να δημιουργεί προσδοκίες ότι θα στρέψει τα μελήματα αυτά προς νέους και δυνάμει ριζοσπαστικούς στόχους.

Το ζήτημα της ριζοσπαστικοποίησης την οποία συνεπάγεται η στροφή της ανθρωπολογίας στην οντολογία τίθεται και στα υπόλοιπα τρία κείμενα του αφιερώματος. Η συμβολή του **Philippe Descola** αποτελεί μια συνοπτική εκδοχή της τρέχουσας προσπάθειάς του να μετασχηματίσει τις ανθρωπολογικές αντιλήψεις ως προς τη διάκριση ανάμεσα στη φύση και τον πολιτισμό. Το μοντέλο που προτείνει ο Philippe Descola θα μπορούσε να θεωρηθεί ένας «δομικός μετασχηματισμός» που παραμένει πιστός στη σκέψη του Claude Lévi-Strauss γύρω από αυτούς τους δυο γενεσιουργούς όρους. (Ο Descola, γνωστός επίσης για την εθνογραφική του έρευνα ανάμεσα στους Achuar της Αμαζονίας έκανε το διδακτορικό του με την επίβλεψη του Lévi-Strauss κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 και, όπως εκείνος στο παρελθόν, σήμερα κατέχει την έδρα της Ανθρωπολογίας στο Collège de France). Θεωρώντας ότι η ανθρωπολογική αντίθεση ανάμεσα στην ποικιλομορφία του πολιτισμού και στην ομοιογένεια της φύσης δεν συνιστά παρά μια από τις τέσσερις εκδοχές μιας ευρύτερης διάκρισης ανάμεσα στις καταστάσεις τις οποίες αποκαλεί «εσωτερικότητα» και «σωματικότητα», ο Descola προτείνει το μοντέλο των «τεσσάρων οντολογιών». Το μοντέλο αυτό επιχειρεί να αποτυπώσει τις θεμελιώδεις συνιστώσες της ομοιότητας και της διαφοράς σε μια σειρά πεδίων στα οποία περιλαμβάνεται η κοσμολογία, η οικολογία, η κοινωνική και πολιτική οργάνωση και, στην πιο πρόσφατη δουλειά του, οι μορφές της εικονικότητας στην τέχνη.⁵

Με τη σειρά του, επικαλούμενος την οντολογική διαφορά, ο **Eduardo Viveiros de Castro** προτείνει ένα ίσως ριζοσπαστικότερο πρόγραμμα. Διαπρεπής μελετητής της περιοχής του Αμαζονίου και αυτός, βλέπει την ετερότητα των Αμερινδιάνων όχι ως εκδοχή ενός ευρύτερου ανθρωπολογικού γενεσιουργού σχήματος, αλλά ως μια σκοπιά από την οποία αυτές οι ίδιες οι μεταφυσικές προϋποθέσεις της ανθρωπολογικής σύγκρισης μπορούν να τιναχτούν στον αέρα.⁶ Όπως το έθεσε ο Bruno Latour στην επισκόπηση μιας δημόσιας συζήτησης ανάμεσα στον Descola και τον Viveiros που έγινε το 2009 στο Παρίσι, ενώ ο πρώτος μας προτείνει μια ταξινόμηση οντολογιών, ο δεύτερος στην ουσία «ανατινάζει» τα μεταφυσικά θεμέλια στα οποία τέτοιες ταξινομήσεις στηρίζονται.⁷ Για τον Viveiros, η οντολογική ετερότητα των εθνογραφούμενων υποκειμένων έγκειται, ακριβώς, στο γεγονός ότι *υπερβαίνουν* τα δυτικά αναλυτικά σχήματα και, συνεπώς, *αντιστέκονται* στις προσπάθειες των ανθρωπολόγων να τους εντάξουν σε αυτά. Όπως με το ίδιο πνεύμα σημειώνει και ο Holbraad στο κείμενό του, οι οντολογικές ετερότητες με τις οποίες ασχολούνται οι ανθρωπολόγοι συνιστούν την πρόκληση μιας ριζικής ανα-εννοιολόγησης: όταν συγκροτείται με οντολογικούς όρους, η συνάντηση με τον εθνογραφικό «Άλλο» δημιουργεί περιθώρια για μια ανθρωπολογική σκέψη, η οποία είναι έτοιμη να «ετεροποιήσει» τον εαυτό της, καθιστώντας ακόμα και τις πιο περιούσιες και θεμελιώδεις παραδοχές της αντικείμενα «αλλοκεντρικών» αναθεωρήσεων.

Το κριτήριο του ριζοσπαστισμού τίθεται με τρόπο περισσότερο ακραίο στο κείμενο του **Βάσου Αργυρού**. Ενώ επιχειρήματα, όπως αυτά του Viveiros και του Holbraad, συνήθως δέχονται κριτική για τις ρητές ριζοσπαστικές τους αξιώσεις (το κείμενο του Candea μπορεί να θεωρηθεί παράδειγμα μιας τέτοιας κριτικής),⁸ η κριτική του Αργυρού «βγαίνει από αριστερά». Για εκείνον, η πρόταση ότι, αντί να καλύπτουν την οντολογική ετερότητα πίσω από δυτικά εννοιολογικά πέπλα, οι ανθρωπολόγοι πρέπει να την πάρουν στα σοβαρά, αποτελεί μια ακόμα ένδειξη ενός χαρακτηριστικά δυτικού

φόβου απέναντι στο θανάσιμο αμάρτημα του «εθνοκεντρισμού». Με βάση τη μακρόχρονη ενασχόλησή του με τη μεταφυσική και την ηθική της «ομοιότητας» στο πλαίσιο της ανθρωπολογικής σκέψης,⁹ ο Αργυρού υποστηρίζει ότι αν η στροφή στην οντολογία εννοηθεί ως μια ακόμα ριζοσπαστικότερη προσπάθεια να αποφύγουμε τον εθνοκεντρισμό, τότε παραδόξως, δεν καταφέρνει τίποτα παραπάνω από το να ενισχύει τη βασικότερη παραδοχή, η οποία καθιστά την ανθρωπολογία ένα χαρακτηριστικά δυτικό διανοητικό εγχείρημα. Σύμφωνα με την παραδοχή αυτή, η οποία αποτελεί τον πυρήνα της μεταφυσικής της «ομοιότητας», όλοι οι άνθρωποι είναι ισάξιοι. Μια πραγματικά οντολογική ανθρωπολογία, λέει ο Αργυρού, θα έπρεπε να απελευθερωθεί από αυτό που ο ίδιος αποκαλεί «λατρεία της ανθρωπότητας»: οι ανθρωπολόγοι, γράφει ο Αργυρού, θα πρέπει να παραιτηθούν από την προσπάθεια να σωθούν σώζοντας εκείνους τους οποίους μελετούν.

Τα ζητήματα που αφορούν τις ιεραρχικές διαστάσεις των σχέσεων μεταξύ του ανθρωπολογικού λόγου και των λόγων τους οποίους οι ανθρωπολόγοι μελετούν, βρέθηκαν στο επίκεντρο της αναστοχαστικής προβληματικής, η οποία αναδύθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1980. Η συνακόλουθη «κρίση της αναπαράστασης» που προέκυψε από την αμφισβήτηση της αυθεντίας των ανθρωπολόγων να μιλήσουν για τους άλλους, αλλά και για λογαριασμό τους κατέστησε εύλογα ερωτήματα, τα οποία σε γενικές γραμμές σήμερα θεωρούνται ρητορικά.¹⁰ Όπως γράφει ο Viveiros de Castro (εδώ), «η λιτανεία είναι γνωστή»: η αμεσότητα των εθνογραφικών περιγραφών οφείλεται στο γεγονός ότι οι συγγραφείς έχουν μια από «από πρώτο χέρι» εμπειρία των όσων περιγράφουν, ή μήπως οφείλεται στο ότι γράφουν σύμφωνα με κάποιες συμβάσεις εκείνων τις οποίες υιοθετούν οι λογοτέχνες; Αναλαμβάνοντας να «μεταφράσουν» «άλλους» πολιτισμούς σε μια (ανθρωπολογική) γλώσσα η οποία, παρά την εξειδίκευσή της είναι κατανοητή στους μορφωμένους δυτικούς, μήπως οι ανθρωπολόγοι γίνονται αυτόκλητοι εκπρόσωποι των ερευνητικών τους αντικειμένων; Μήπως οι εθνογραφικοί μονόλογοι δεν υποκαθιστούν το λόγο των «ιθαγενών» αντί να τον αναδεικνύουν; Μήπως η έμφαση στην ετερότητα συμβάλλει στην παραγωγή παγιωμένων, στερεοτυπικών εικόνων των «άλλων»; Μήπως αναζητώντας ή και κατασκευάζοντας, αλλά πάντως εξυμνώντας, την ετερότητα οι ανθρωπολόγοι καθησυχάζουν το δυτικό κοινό: δεν έχουμε καταστρέψει ακόμα όλους τους «άλλους»!

Η επίγνωση ότι τα ανθρωπολογικά αφηγήματα αποτελούν κατασκευές, οι οποίες προϋποθέτουν και αναπαράγουν σχέσεις εξουσίας ανάμεσα σε υποκείμενα και αντικείμενα της εθνογραφικής έρευνας και περιγραφής, αλλά και ανάμεσα στις ευρύτερες κατηγορίες στις οποίες παραπέμπουν τα δύο μέρη μετωπικά, δηλαδή ανάμεσα σε «Δυτικούς, οριενταλιστές εαυτούς» και σε «μη Δυτικούς, εξωτικοποιημένους άλλους» συνέβαλε στην αίσθηση ότι η κριτική στάση απέναντι στο παρελθόν της ανθρωπολογίας ή, καλύτερα, η ντροπή γι' αυτό θα έπρεπε να αποτελεί προϋπόθεση, αλλά και ζητούμενο των νέων μελημάτων του κλάδου. Η ενασχόληση με «επίκαιρα» και «σύγχρονα» προβλήματα, με την επίλυση των οποίων ασχολούνται κοινωνικοί επιστήμονες άλλων κλάδων, είναι ένα από τα αποτελέσματα της επίγνωσης των ανθρωπολόγων ότι θα πρέπει να επανορθώσουν για τα σφάλματα του παρελθόντος. Όμως, η επίγνωση της ανάγκης για επανόρθωση φτάνει κάποτε μέχρι τη ναρκισσιστική επιθυμία για αυτοκαταστροφή (βλ. Viveiros de Castro, εδώ).

Απευχόμενοι μάλλον την αυτοκαταστροφή, οι συγγραφείς των κειμένων του αφιερώματος συμφωνούν ότι ειδοποιός διαφορά της ανθρωπολογίας είναι η προσήλωσή της στην ετερότητα. Συγκλίνουν, επίσης, ως προς την εκτίμηση ότι οι διαφορές ανάμεσα σε διαφορετικά είδη ανθρωπολογικής σκέψης αφορούν πρωτίστως το περιεχόμενο της έννοιας της διαφοράς. Κατά τον Candea και τον Argyrou, τα προβλήματα που φέρνει στο προσκήνιο η οντολογική προσέγγιση δεν είναι αρκετά διαφορετικά: πρόκειται για προβλήματα που παραμένουν και ενδεχομένως θα συνεχίσουν να παραμένουν άλυτα, ανεξάρτητα από το αν στην «εκφώνησή» τους η λέξη πολιτισμός αντικατασταθεί από την οντολογία.¹¹ Κατά τον Holbraad, όμως, μια οντολογική προσέγγιση της σχέσης ανάμεσα στην οντολογία και τον πολιτισμό θα εστίαζε εξ ορισμού στις μεταξύ τους ασυνέχειες και στις διαφορετικές κατευθύνσεις στις οποίες η κάθε μια από τις δυο έννοιες προσανατολίζουν τη σκέψη. Αλλιώς, δεν θα ήταν οντολογική. Από τη σκοπιά αυτή, η επίγνωση ότι η οντολογία δεν είναι πανάκεια, αλλά έχει και αυτή τα «ρίσκα» της (Viveiros de Castro), δεν θα έπρεπε να οδηγεί

στο συμπέρασμα ότι, ως προς την προσοχή που απαιτεί η χρήση της, μοιάζει με την έννοια του πολιτισμού, αλλά μάλλον στο ερώτημα «ποια είναι τα άλλα ρίσκα της οντολογίας». Αν ρίσκο σημαίνει άγνωστο, στην προκειμένη περίπτωση το άγνωστο είναι ο αντίκτυπος της σκέψης των άλλων επάνω στη δική μας σκέψη γενικά –ή στη σκέψη μας για τη σκέψη τους, και ακόμα πιο συγκεκριμένα επάνω στη σκέψη μας για το τι μπορεί να σημαίνει αντίκτυπος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Για οντολογικές προσεγγίσεις στην οικονομική, βλ. E. Fullbrook (επιμ.), *Ontology and Economics: Tony Lawson and His Critics*, Routledge, Λονδίνο 2007· στην ανθρωπογεωγραφία, βλ. S. Marston / J. P. Jones II / K. Woodard, «Human Geography Without Scale», *Transactions of the Institute of British Geographers NS 30* (2005), σ. 416–432· στις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας, βλ. A. Mol, *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*, Duke University Press, Ντάραμ 2002· στην κοινωνιολογία, βλ. B. Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2005· πρβλ. M. de Landa, *New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*, Continuum, Ν. Υόρκη 2006· στην αρχαιολογία, βλ. B. Alberti / T. Bray (επιμ.), «Animating Archaeology: Of Subjects, Objects, and Alternative Ontologies», αφιέρωμα στο *Cambridge Archaeological Journal 19/3* (2009), σ. 337-441· πρβλ. M. Holbraad, «Ontology, Ethnography, Archaeology: An Afterword on the Ontography of Things», *Cambridge Archaeological Journal 19/3* (2009), σ. 431-441· στη θεωρία της μουσικής, βλ. G. Born, «On Musical Mediation: Ontology, Technology and Creativity», *Twentieth Century Music 2* (2005), σ. 7-36· στην ιστορία των ιδεών, βλ. I. Hacking, *Historical Ontology*, Harvard University Press, Κέμπριτζ (Μασ.) 2004· G. E. R. Lloyd, *Cognitive Variations: Reflections on the Unity and Diversity of the Human Mind*, Clarendon Press, Οξφόρδη 2007.
- 2 Βλ. A. Henare / M. Holbraad / S. Wastell (επιμ.), *Thinking Through Things: Theorizing Artifacts Ethnographically*, Routledge, Λονδίνο 2007.
- 3 Βλ. ενδεικτικά, C. Lawson / J. Latsis / N. Martins, *Contributions to Social Ontology*, Routledge, Λονδίνο 2007· A. Escobar, «The 'Ontological Turn' in Social Theory. A Commentary on 'Human Geography Without Scale', by Sallie Marston, John Paul Jones II and Keith Woodward», *Transactions of the Institute of British Geographers 32/1* (2007), σ. 106-111· G. E. R. Lloyd, «History and Human Nature» (ειδικό τεύχος), *Interdisciplinary Science Review* (2010).
- 4 Για το πλήρες κείμενο της συζήτησης, βλ. S. Venkatesen, κ.ά., «Ontology Is Just Another Word for Culture: Motion Tabled at the 2008 Meeting of GDAT», *Critique of Anthropology 30/2* (2010), σ. 152-200.
- 5 Για την πιο ολοκληρωμένη εκδοχή της θεωρίας του Descola, βλ. P. Descola, *Par-delà nature et culture*, Gallimard, Παρίσι 2005. Για μια σύνοψη της θεωρίας, βλ. του ίδιου, «Beyond Nature and Culture», *Proceedings of the British Academy 139* (2006), σ. 137-155. Η έκθεση του μουσείου Quai Branly στο Παρίσι με τίτλο «La fabrique des images» (Η φάμπρικα των εικόνων) βασίστηκε στην πιο πρόσφατη δουλειά του για τις «εικονολογίες», οι οποίες αντιστοιχούν στα τέσσερα οντολογικά του σχήματα.
- 6 Η θεωρητική δουλειά του Viveiros de Castro σε ό,τι αφορά την «οντολογική πολλαπλότητα» στην ανθρωπολογία βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στις αναλύσεις της κοσμολογίας στην περιοχή του Αμαζονίου και ειδικότερα στο άρθρο του «Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism», που δημοσιεύτηκε το 1998 στο *Journal of the Royal Anthropological Institute 4/3*, σ. 469-488. Το μεγαλύτερο μέρος της δουλειάς του έχει εκδοθεί στην πατρίδα του, τη Βραζιλία. Βλ. ενδεικτικά, E. Viveiros de Castro, *A Inconstância da Alma Selvagem*, COSAC NAIFY, Σάο Πάολο 2002. Για την πρόσφατη σύνθεσή του, βλ. του ίδιου, *Métaphysiques cannibales*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 2009. Βλ. επίσης, του ίδιου, «Intensive Filiation and Demonic Alliance», στο C. B. Jensen / K. Rodje (επιμ.), *Deleuzian Intersections in Science, Technology and Anthropology*, Berghahn Books, Οξφόρδη 2010, σ. 219-253.
- 7 B. Latour, «Perspectivism: 'Type' or 'Bomb'?», *Anthropology Today 25/2* (2009), σ. 1-3.
- 8 Για μια περισσότερο εθνογραφική κριτική των επιχειρημάτων του Viveiros για την οντολογική ετερότητα, βλ. M. Candea, *Corsican Fragments: Difference, Knowledge and Fieldwork*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον 2010.
- 9 Για εκτενέστερες αναλύσεις του ζητήματος αυτού, βλ. V. Argyrou, «Sameness and the Ethnological Will to Meaning», *Current Anthropology 40/S1* (1999), σ. 29-41· του ίδιου, *Anthropology and the Will to Meaning: a Post-colonial Critique*, Pluto, Λονδίνο 2002· του ίδιου, *Logic of Environmentalism: Anthropology, Ecology and Post-coloniality*, Berghahn Books, Οξφόρδη 2005. Βλ. επίσης, A. Μπακαλάκη, «Για την ποιητική της ομοιότητας», στο E. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 383-406.
- 10 Για την «κρίση της αναπαράστασης» στην ανθρωπολογία, βλ. Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού, *Πολιτισμός και εθνογραφία: Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 327-387.
- 11 Για τις πολλαπλές σημασίες της έννοιας του πολιτισμού στην ανθρωπολογία, βλ. A. Μπακαλάκη, «Εκδοχές της έννοιας του πολιτισμού στην ανθρωπολογία», *Σύγχρονα Θέματα 62* (1997), σ. 55-68.